

І. А. Хоменко,
д-р наук із соц. комунік.

УДК 007: 304: 001

Дослідження епістолярної спадщини Ганни Барвінок у контексті теорії соціальних комунікацій

*Статтю присвячено ролі дослідження епістолярної спадщини минулого у теорії соціальних комунікацій.
Ключові слова: теорія соціальних комунікацій, художня комунікація, епістолярна спадщина.*

Предмет запропонованої статті – функціональність вивчення епістолярної спадщини Ганни Барвінок у дискурсі сучасної теорії та історії соціальних комунікацій. *Об'єкт* – функціональні та аксіологічні властивості досліджень літературної спадщини з метою здобуття нових знань, що відповідають парадигмі міждисциплінарного наукового пошуку ХХІ ст. *Мета* – обґрунтування наукової цінності системного синтезу класичної культурної спадщини і методологічних надбань сучасної науки. *Завдання* – визначити місце і значення архівно-бібліографічного пошуку, спрямованого на дослідження епістолярної спадщини ХІХ–ХХ ст., у сучасних соціальнокомунікаційних дослідженнях.

Рівень новизни дослідження. Дослідження є новим у межах визначеного предмета. Об'єкт є традиційний для будь-якої галузі, специфіка якої передбачає переосмислення класичних літературних творів та приватного листування минулих століть у новому семантико-методологічному ключі. *Аналіз літератури за темою дослідження* доводить, що класичні твори як джерело інформації використовували не тільки в межах історії, джерелознавства (*див.*, наприклад, Черняков [1]), теорії літератури, лінгвістики, культурології тощо, тобто, дисциплін, існування яких за визначенням передбачає охоплення відповідної джерельної бази, а і в межах таких порівняно нових дисциплін, як загальна теорія систем (визначення функціональності кількісних і якісних методів дослідження щодо гуманітарних дисциплін, Берталанфі [2]), теорія складності (аналіз впливу античної філософії на сучасні дослідження в галузі прикладної математики, Джаксон [3], кібернетика (порівняльний аналіз сучасних і класичних форм соціальної комунікації з погляду співвідношення «сигнал-шум», Вінер [4], соціальна прогностика [5], теорія інваріантного моделювання [6] та ін. Щодо конкретно листування Олексан-

дри Михайлівни Білозерської-Куліш, відомої під літературними псевдонімами Ганна Барвінок і Нечуй-Вітер, – вона досліджена у працях О. Зеленської [7] та В. Подзігун [8]. Але названі праці є науковими інтерпретаціями епістолярної спадщини письменниці у пізнавальному ключі, звуженому визначеними цими науковцями предметами наукового пошуку; соціально-комунікаційна функціональність системного осмислення епістолярної спадщини українських митців минулого у цьому контексті не розглядалася. Загальні засади аналізу літературних творів у межах соціально-комунікаційних досліджень здійснено Ю. Ярмишем [9].

Слід відзначити принципову рису запропонованої розвідки: вона не презентує на нові результати архівно-бібліографічного пошуку, а вивчає значення подібного пошуку у контексті соціально-комунікаційних і соціоісторичних досліджень ХХІ ст. Поштовхом для написання її стала ґрунтовна архівна і джерелознавча робота, здійснена завідувачем фондів літературно-меморіального музею-заповідника М. М. Коцюбинського Галиною Петрівною Степанець. Кращим жанром для подібної публікації мала б стати рецензія або науковий відгук на працю колеги – якби не одне «але»: внаслідок системної кризи сучасної української культури перспективи видання підготовленої до друку книги Г. Степанець не визначені. А сумний досвід провінційного життя свідчить, що задовгий період, який минає між завершенням рукопису і його друком, призводить як до втрати дослідницьких пріоритетів, так і до виникнення не зовсім коректних тлумачень систематизованих, але не оприлюднених даних. Автор підкреслює, що прерогатива першодруку систематизованого зібрання листів Г. Барвінок належить саме упоряднику Г. Степанець, а його наукове повідомлення присвячено сучасній специфіці подібних досліджень та їхньому значенню для сучасної культури.

Упродовж ХХ ст. з матеріальними пам'ятками та інформаційними носіями, які становлять художню, меморіальну і літературну спадщину українського народу, утворилася парадоксальна ситуація. Оцінка її вимагає чіткого розмежування стану збереження окремих музейних експонатів, архівних і бібліотечних фондів одиниць, та стану соціально-комунікаційної доступності цих матеріалів. Не потребує аргументації теза, що у випадках, коли витвір мистецтва, археологічна знахідка, інформаційний носій знищуються або викрадаються, стан їхнього збереження характеризується з погляду історика поняттям «втрата», а потенціал включення в соціально-комунікаційний обіг назавжди або на невизначений час нівелюються. Як журналісту, який спеціалізувався у галузі розслідування, авторові цих рядків та його спів-автору і колезі Володимирі Фоменку довелося писати про критично велику кількість таких випадків, пов'язаних саме з Черніговом. Діапазон цих подій – широкий: від втрати унікальної колекції західноєвропейського мистецтва внаслідок пограбування Чернігівського художнього музею до знищення незавершених розкопок археологічної експедиції Академії наук України, які заважали елітній забудові (*див.* відповідні статті-розслідування на сайті газети «Дзеркало тижня»). Зрозуміло, що з погляду теорії соціальних комунікацій подібні випадки означають не просто матеріальну шкоду, завдану державі, а неможливість включення відомостей, здобутих унаслідок досліджень втраченого, в інформаційний обіг, що є складником комунікаційного процесу.

Але той факт, що певна сукупність рукописів, картин, скульптур, археологічних знахідок не була фізично знищена, не завжди є свідченням її соціально-комунікаційної доступності. Наявність у донедавна засекречених, закритих для наукового осмислення архівах спецслужб матеріалів про репресії і голодування тридцятих років минулого століття ніяк не позначалася на загальнодоступних уявленнях, формованих у масовій аудиторії засобами соціальної комунікації доперебудовних часів.

Можна навести інший приклад того, що з погляду дослідника комунікацій поняття «збереження» часом не тотожне, а протилежне поняттям «доступність» та «комунікаційна повноцінність». Згідно з заповітом відомого збирача українських старожитностей Василя Васильовича Тарновського-молодшого його унікальна колекція картин, скульптур, археологічних знахідок, стародруків, старовинної зброї, а також рукописів і малюнків Тараса Григоровича Шевченка було передано Чернігівському губернському земству без права відчуження з міста

Чернігів. Всупереч заповіту зібрання було розпо-рошено і перестало існувати як цілісність систематизованих матеріальних свідчень українського минулого, тобто, втратило системну соціально-комунікаційну цінність. Варто нагадати, що стан соціально-комунікаційної доступності і, відповідно, суспільного впливу колекції Тарновських був надзвичайно високий, оскільки позначався на формуванні творчих пріоритетів найвидатніших митців ХІХ ст. Адже до кола оточення збирачів входили, крім названого вище Тараса Шевченка, – Микола Гоголь, Михайло Глинка, Ілля Рєпін, Михайло Врубель, Василь Штернберг, Віктор Забіла, Олександр Агін. Тобто, майстри культури, що формували соціально позитивний контекст сприйняття української історії в масовій свідомості ХІХ–ХХ ст.

Жоден дослідник не відповість сьогодні точно, яку частку зібраного було розподілено між музеями різні міст, яку – втрачено у часи німецької окупації і яку – розкрадено. Але знайомство з окремими експонатами як одиничними зразками різних музейних експозицій, не пов'язаних з колекцією родини Тарновських, не може позначитися на свідомості митця і, відповідно, соціальній свідомості так, як цілісне систематизоване зібрання. Отже, можна вважати, що соціально-комунікаційну дієвість цих експонатів нівельовано внаслідок втрати цілісності зібрання навіть у випадку, якщо самі експонати збереглися. Те саме можна сказати і про доступність знань, пов'язаних з цими експонатами: адже для історика або культуролога, який працює в межах певної, обмеженої часом і ресурсами наукової теми, особисто дослідити всі фонди і архіви, де, ймовірно, зберігаються залишки розпорошеної колекції, не видається можливим.

Єдиним шляхом бодай часткового подолання цієї системної розривності є якнайширше оприлюднення інформації про фонди різних музеїв у друкованих творах та за допомогою сучасних інтернет-технологій. Подібна робота здійснюється сьогодні у всьому світі і робить наукову спільноту справді тим «глобальним селищем», про яке мріяв М. Маклюєн. Так, наприклад, завдяки оцифрованим у Німеччині архівам НСДАП вдалося уточнити деякі суперечливі сторінки історії світового радіомовлення.

Найскладніша частина подібної праці пов'язана з масовим оприлюдненням текстових джерел, які вимагають звірки, коментування, а часом відновлення і розшифровки. До таких джерел належать рукописи і епістолярна спадщина українських письменників ХІХ ст.

Так сталося, що частково за логікою особистого знайомства (листування) письменників, а частково – з історичних причин, які складно

сьогодні прояснити, архіви різних письменників і діячів культури опинилися у меморіальних музеях, не пов'язаних з їхньою персональною пам'яттю. У Чернігівському літературно-меморіальному музеї Михайла Коцюбинського зберігаються частини архівів Данила Мордовця (Мордовцева), Леоніда Глібова, Івана Рашевського і Ганни Барвінок. Найсуттєвіше із листування Ганни Барвінок сьогодні підготовлено до друку і може побачити світ. Зрозуміти обсяг здійсненої роботи можна з опису підготовленого тексту: близько п'ятисот листів (з двох тисяч, що зберігаються: опрацьовані всі, але до друку подано найсуттєвіші); з коментарями цей рукопис становить 961 сторінку тексту формату А4 (2 409 429 знаків у WORD), не рахуючи додатку, який вміщує, зокрема, розшифровані чернетки.

Спробуємо встановити значення цієї роботи саме з погляду теорії соціальних комунікацій.

Перше, на що варто звернути увагу – це формування духовно-інтелектуальних пріоритетів культури.

Донедавна, ще на пам'яті середнього покоління дослідників, цей процес, одним з проявів якого є формування у суспільній свідомості позитивних прикладів наслідування, а в індивідуальній – ідеальних уявлень, мрій, сподівань – був пов'язаний з майбутнім. Науковий прогрес асоціювався в думках більшості людей з прогресом соціальним. Відповідно, від точних і природничих галузей чекали розв'язання проблем, сформульованих ще філософами античних часів. Найвиразнішим втіленням цих процесів була спекулятивна (фантастична) література. Її предметом стало у першу чергу – майбутнє. Там, «на пыльных тропинках далеких планет» і прийдешніх століть, люди сподівалися відшукати мету існування і напрям суспільного розвитку. В Україні втіленням цих пошуків стали твори В. Винниченка, В. Владка, О. Бердника та ін.

Системна криза науки суттєво вплинула на соціально-утопічний прогресистський підхід до формування аксіологічної системи людства (і української нації, звичайно). Криза ця – виявилася не стільки у технологічній неспроможності розв'язати загальнолюдські проблеми, скільки у відсутності визначеної мети прогресу. Як сказав один із конструкторів космічної техніки, ми знаємо куди і на чому летіти, але не знаємо навіть. І якщо обрати спекулятивну літературу як критерій, своєрідний маркер інтелектуальної і духовної спрямованості людства – можна відзначити, що вектор спрямованості суспільного ідеалу змінився на сто вісімдесят градусів. Огляд нових популярних напрямів втілення письменницької фантазії, таких, як «стимпанк» (занурення у добу технологій XIX ст.),

історична реконструкція або альтернативна історія, доводить, що пошуки того, куди йти і яких ризиків уникати, змістилися у минуле. Тому надзвичайно важливо – і для сучасного, і для майбутнього – щоб наше минуле було представлено у соціальнокомунікаційному просторі повноцінно, не тільки у вигляді сухих фактів, але в усій своєрідності оцінок і поглядів видатних людей минулого. У цьому розумінні публікацію листів такою непересічною особистості, як Олександра Михайлівна Білозерська-Куліш (Ганна Барвінок), листів, не поданих під певним штучним кутом зору і не висмикнутих із загального контексту її епістолярної спадщини – важко переоцінити. Ці листи зберегли смак, колір, настрій, зрештою, менталітет часу, коли формувалися засади сучасної української культури, і тому вони мають стати надбанням тої частини інтелігенції, що хоче розібратися у проблемах сучасності, зрозумівши минуле.

Друга, ще суттєвіша подібній публікації – деміфологізація національної свідомості. Міф як такий (на чому наполягав ще Роллан Барт) – явище цілком природне. Він народжується внаслідок інтерференції реальності і наших ідеальних уявлень. Неприродним і небезпечним міф, зокрема міф історичний, стає тоді, коли підміняє у суспільній свідомості реальність. На ґрунті історичного міфу народжуються соціальні фікції, за допомогою яких легко маніпулювати людською спільнотою, або нав'язуючи їй комплекс меншовартості, або, навпаки, підштовхуючи до національної мегаломанії. Тому найбільша небезпека, пов'язана з публікацією приватного листування, – це небезпека тенденційності, небезпека бажання аргументувати кон'юнктурні політичні міркування довільно висмикнутими з контексту висловлюваннями авторитетного дописувача. Масове розповсюдження упорядкованого, систематизованого і коректно коментованого масиву епістолярної спадщини мінімізує подібні ризики, оскільки дозволяє легко звірити будь-які цитовані відомості з першоджерелами.

Наведемо лише один приклад того, яке соціальнокомунікаційне значення може мати публікація і мережеве розповсюдження листування Ганни Барвінок, упорядковане Г. П. Степанець. Загальним місцем багатьох робіт, присвячених творчості Ганни Барвінок, є твердження, що вони не вміщують соціальної критики, яка відповідала б добі реалізму, зосереджуючись на індивідуальних, а не суспільних причинах людських страждань. Залишимо за межами статті той факт, що більшість цих досліджень було написано у комфортній кабінетній атмосфері, і автори їх мали значно менше моральне право на оцінювання чужого внеску у справу соціально-

го протесту, ніж Олександра Білозерська-Куліш (Ганна Барвінок), що «...після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства вийшла до Тули, куди було заслано її чоловіка — Пантелеймона Куліша. Після арешту чоловіка народила мертву дитину, більше дітей не мала [10]». Але варто ознайомитися з невеличким уривком листа Ганни Барвінок, щоб зрозуміти: можливо, її небажання кликати простих неосвічених людей (яким вона співчувала і заради яких багато зробила) до герценської сокири має більш вагомий підстави, ніж відсталість від дискурсу літератури критичного реалізму. Текст цитується за наданим для ознайомлення рукописом Г. Степанець, файл «Додатки 1», Розділ I, «Листи Ганни Барвінок до сестри Надії Забіли», лист 3, номер в описі А-5745):

«...7 душ в клубниці, Темоша дома нет, Марья пасе, только Марта. Что делать? Біжи клич хоч Горпину или Дениса. Летить Горпина. Беру я револьвер.. Крадёмся. Тогда я бац вверх над ними – они все разлетелись, а Марта и Горпина за ними, чтобы узнать, кто; но они – в жито, и исчезли. Жаль пух!».

Ця спокійне, без щонайменшого пафосу і образи, зізнання, що з деякими простими людьми можна розмовляти виключно мовою пострілів у повітря, яке загубилося у листах Ганни Барвінок між скаргами на погане самопочуття і спогадом про приємну зустріч на річці, дозволяє зрозуміти її суперечливість у ставленні до народу краще, ніж абстрактні теоретизування щодо відсталості авторки від загальнолітературних тенденцій. (Не можна не згадати у зв'язку з цим, що найвеличніший з політв'язнів української поезії Тарас Шевченко ставився до простого народу досить суперечливо, у літературознавстві ця амбівалентність Кобзаря досліджена Іваном Світличним [11], і геніальний Федір Достоєвський, що зазнав за цей народ каторжних страждань, змалював у романі «Біси» переконливо огидну картину революційного вільнодумства, відірваного від реалістичного розуміння людської природи).

Отже, друга позиція, що визначає соціально-комунікаційне значення публікації коментованого листування Ганни Барвінок, полягає у формуванні деміфологізованої національної свідомості, здатної сприймати факти незалежно від того, відповідають вони усталеним уявленням чи ні.

Існує і третя позиція, що, власне, спонукала до написання цієї статті. У Чернігові і зараз, і раніше здійснювалися суспільно вагомими гуманітарні дослідження, що потім справляли суттєвий вплив на соціально-комунікаційний простір, трансформувались, наприклад, у книги, кінофільми, телерадіопрограми. Як приклад

можна навести публікації завідувача науково-дослідним відділом того самого літературно-меморіального музею Михайла Коцюбинського Т. О. Проніної, присвячені Данилу Мордовцю, які використовувалися кінодраматургом В. Фоменком і автором цієї статті як джерело фактичних даних для серії документальних радіоп'єс циклу «Пам'ятаймо». Але, на жаль, матеріал подібного рівня, навіть підготовлений до публікації, у провінції не завжди виходить друком.

На початку статті згадувалася доля колекції Тарновських. Одною зі складових частин спадщини цієї родини українських колекціонерів і суспільних діячів став архів, що вміщує твори Василя Васильовича Тарновського-старшого, безцінне листування з видатними людьми. Внаслідок прихильності нащадків польського шляхетного роду Тарновських (особливо Василя Васильовича Тарновського-молодшого) до кола шанувальників українського минулого – їхні прізвища і справи у радянські часи не популяризувалися. Публікація досліджень, присвячених Тарновським, була проблематичною. Прорив відбувся не у науковій періодиці, а в журнальній публіцистиці та документальному кіно. Першою екранною презентацією відомостей про цей видатний рід стали фільми «День поминання» та «Мертві душі Олександра Агіна» (студія «Укртелефільм, автор сценаріїв – В. Фоменко, режисери – М. Павлов та О. Мажуга, вісімдесяті роки минулого століття). Консультувала стрічки співробітник чернігівського історичного музею Тетяна Володимирівна Деркач. Автор може довести, що саме вона здійснила первинний аналіз і опрацювання абсолютно недослідженого на той час архіву Тарновських. Рукопис її вміщувався у загальному зошиті, копію з якого автор з дозволу Тетяни Володимирівни зняв. Він так і не був оприлюднений. Т. В. Деркач передчасно пішла з життя. Від її праці залишилося синхронне інтерв'ю в одному з названих фільмів і копія рукопису, згадана вище. На жаль, у сьогоденних дослідженнях, присвячених Тарновським, роль Т. В. Деркач не згадується, хоча саме її праця прямо чи опосередковано вплинула на сучасне розуміння ролі Тарновських в українській культурі.

Історія старого зошита, що підказав багатьом шлях наукового пошуку, але не позначився на професійній репутації людини, якій належав, спонукає автора визначити ще одну позицію, з якої варто оцінити соціально-комунікаційне значення дослідження епістолярної спадщини Ганни Барвінок, підготовленого Г. П. Степанець: збереження національних культурних та наукових пріоритетів. У листах Ганни Барвінок є багато відомостей, які дозволять переосмисли-

ти традиційні уявлення про минуле. Буде шкода, якщо ці відомості дійдуть до читача не зараз, у повному обсязі і цілісному систематизованому вигляді, а згодом, фрагментарно і під кутом зору, визначеним кон'юнктурними потребами.

Висновки:

1. Коректна оцінка цінності публікації епістолярної спадщини Ганни Барвінок вимагає розмежування понять «стан збереження першоджерел» і «стан соціально-комунікаційної доступності першоджерел».

2. Соціально-комунікаційна цінність дослідження епістолярної спадщини Ганни Барвінок, здійсненого науковцем Г. П. Степанець на матеріалах, що зберігаються в Чернігівському літературно-меморіальному музеї Михайла Коцюбинського, визначається можливістю оптимізації уявлень щодо українського минулого і переосмисленню в контексті цих нових знань сучасності.

3. Введення у науковий обіг нових даних, що вміщує згадане дослідження, сприятиме процесу деміфологізації українського соціально-комунікаційного простору.

4. Суттєвим аспектом публікації дослідження епістолярної спадщини Ганни Барвінок є сприяння коректному визначенню українських наукових пріоритетів у гуманітарній галузі.

1. Черняков Б. Зображальна журналістика в друкованих засобах масової інформації (Від виникнення до середини XIX століття) / Черняков Борис Іванович : дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.08 / Київ.

ун-т ім. Тараса Шевченка. Ін-тут журн. – К., 1998. – 398 л. – Бібліогр. : л. 350–398.

2. Берталанфи Л., фон. Общая теория систем – критический обзор [Електронний ресурс] / Л. фон Берталанфи ; [пер. с нем.]. – URL: <http://macroevolution.narod.ru/bertalanfi.htm>.

3. Джаксон М. Теория сложности (Complexity) и системный подход [Електронний ресурс] / М. Джаксон. – URL: http://www.situation.ru/app/j_art_1052.htm.

4. Винер Н. Индивидуальный и общественный гомеостазис [Електронний ресурс] / Н. Винер ; [пер. с англ. М. Н. Грачева]. – URL: http://grachev62.narod.ru/wiener/n04_94st.html.

5. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – К. : Оріяни, 2000. – 448 с.

6. Малюта А. Н. Гиперкомплексные динамические системы / А. Н. Малюта. – Львов : Выща шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1989. – 120 с.

7. Зеленська Л. Листи Ганни Барвінок до М. Коцюбинського // УМЛШ. – 1990. – № 10. – С. 68–69.

8. Подзігун В. Творчість Ганни Барвінок в українському літературному процесі другої половини XIX ст. 2006 року : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / В. І. Подзігун ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 19 с.

9. Ярмиш Ю. Ф. Класичні твори як джерело інформації // Сучасне та майбутнє журналістики в плюралістичному суспільстві : матер. наук.-практ. українсько-швейцарського семінару. – К. : Центр вільної преси, 1999. – С. 160–165.

10. Ганна Барвінок [Електронний ресурс] // Вікіпедії — вільної енциклопедії. – URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Ганна_Барвінок.

11. Світличний І. Поезія і філософія // Серце для куль і для рим. – К. : Рад. письменник, 1990. – С. 271–283.

Подано до редакції 05. 11. 2012 р.

Khomenko Ilyya. The researches of epistolary heritage of Hanna Barvinok in the context of the theory of social communication.

The article is dedicated to the role of researches of epistolary heritage of the past within the framework of theory of social communications.

Keywords: Theory of social communications, artistic communication, epistolary heritage.

Хоменко И. А. Исследование эпистолярного наследия Ганны Барвинок в контексте теории социальных коммуникаций.

Статья посвящается роли исследований эпистолярного наследия прошлого в рамках теории социальных коммуникаций.

Ключевые слова: теория социальных коммуникаций, художественная коммуникация, эпистолярное наследие.